

НҲХАТ ЎСИМЛИГИ ЗАРАРКУНАНДАЛАРИНИНГ ТУР ТАРКИБИ ВА БИОЭКОЛОГИЯСИ

Хушвақтова Ҳабиба Нурбек қизи, магистр,
Махмудова Шахноза Абдуфаттаховна, қ.х.ф.ф.д.,

Тошкент давлат аграр университети,

Махмудов Мурод Шухрат ўғли,

Ўсимликлар карантини ва ҳимояси илмий-тадқиқот институти кичик илмий ходими.

Аннотация. Мазкур мақолада нҳхат ўсимлигининг аҳамияти ва асосий зараркунандаларининг зарари ва тур таркиби биоэкологияси ҳамда нҳхатга жиддий зарар келтирадиган зараркунандаларидан бири бўлган нҳхат донхўринининг жиддий зарари ва ривожланиши ҳақида келтирилган.

Калит сўзлар: дуккакли, нҳхат, зараркунанда, нҳхат донхўри.

Кириш: Кейинги йилларда Республикаимизда дуккакли дон экинларига бўлган эҳтиёж кун сайин ошиб бормоқда. Айниқса Жиззах, Самарканд, Сирдарё, Тошкент ва бошқа бир қатор вилоятларда дуккакли дон экинлари суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда кўплаб экилмоқда.

Дуккакли дон экинларининг афзаллиги дони юқори оқсилга бой ва бу ўсимликлар ҳаво азотини ўзлаштириб экологик тоза маҳсулот ҳосил қилади, тупроқ унумдорлигини оширади. Бу экинлар чорва молларига ем-ҳашак тайёрлашда техникада ишлатилади. Ловия ва ясмиқ фақат озиқ-овқатда ва озуқа сифатида ишлатилади.

Ўзбекистоннинг суғориладиган ерлари да ловия, мош, лалми ерларида нҳхат қадимдан экилиб келинмоқда. Дуккакли дон экинлари дуккаклилар (*Fabaceae*) оиласига киради. Мамлакатимизда дуккакли экинлардан маданий ҳолда кўк нҳхат, мош, ловия, нҳхат, бурчок, ерёнгок кўп экилади. Дуккакли дон экинлари ҳосилдорлиги галла экинлари ҳосилидан ёки улардан сал кўпроқ бўлишини назарда тутадиган бўлсак, бу экинларнинг ҳўжаликларда катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлишлиги яққол намоён бўлади.

Дуккакли дон экинларида ҳам бошқа экинлардаги сингари кўплаб ҳашарот ва каналар озиқланиб уларга жиддий зарар етказадилар.

Ҳашаротларнинг кўпчилик турлари нҳхат, ловия, мош ва бошқа дуккакли дон экинларининг умумий зараркунандаси ҳисобланади.

Нҳхат экинларини баъзан *турон олёнкаси* кўнғизлари (*Hpicometis turauica* Rtt.) шикастлайди, бу кўнғиз нҳхатнинг пояларини, гул ва ёш барглари ейди, бироқ у нҳхат экинларига сийрак тушади ва кам зарар еткази. **Симқуртлар** (*Elatridae*) ва **қора кўнғизлар** (*Tenebrionidae*) ҳамма дуккакли экинларни зарарлайди; баъзи жойларда лалми нҳхат экинларига қизил оёқли кўнғиз (*Meloe xanthomelas* Sols.) ҳам тушади. Турли дуккакли экинларга *туғанак узунбурунлар*; нҳхатга *Sitona citritus* Hbst. номли ва ёввойи нҳхатга *S. humeralis* Steph. номли кўртлар хусусан катта зарар еткази. Ловия, мош, горох ва нҳхатнинг экилган уруғлари ҳамда ўсимталарини баъзан *майса пашшаси* (*Chortophila flarilega* Zett.) анчагина зарарлайди. Ҳамма дон-дуккакли экинларни кемирувчи кўртлар, асосан кўк кўрт (*Agrotis segetum* Schiff.), *гамма тунлами* (*A. exclamations* L.) ва *карадрини* (*Laphygma exigna* Hb.) зарарлайди. Нҳхат, мош, ловия ва айниқса горох экинларининг дуккакларидидаги донларни кемириб ейиш йўли билан *кўсак кўрт* (*Chloridea obsoleta* F.) жуда катта зарар еткази. Бу экинларнинг, барг ва гулларини баъзан беда *тунлами* (*Ch. dipsacea* L.) ҳам анчагина зарарлайди.

Нҳхат донхўри (*Bruchus pisorum* L) кўнғизининг узунлиги 4-5 мм келади. Унинг бош қисми олд елкасининг тагида жойлашиб, танаси деарли тўрт қиррали шаклда Устки қанотларининг учи диярли юмалоқ бўлиб қорнининг охирига бориб етмайди ва қора, кўнғир, оқ доғларга эга. Устки қанотининг иккинчи ярмида оқ рангли ажралиб турувчи белбоғсимон доғ ўтган (Яхонтов, 1962).

Кўкрагининг олд қисми ёнларида биттадан тишча бор, бу тишчалар баъзан туклар орасида яққол кўриниб турмайди. Тухуми чўзинчоқ 0,6-1 мм гача узунлиқда қаҳрабосимон-сарик рангда. Личинкасининг ранги биринчи ёшда қизғиш бўлиб иккинчи ёшдан бошлаб сарғиш тусга киради. Катта ёшдаги личинкасининг узунлиги 5-6 мм, оқ-сарик рангли боши кичкина жигарранг кўрак қисмига томон эгилиб туради. Оёқлари йўқ улар ўрнида дўмбоқчалар бўлади.

Кўкламда ҳарорат камида 20° С бўлганда кўнғизлар қишлоғи жойларидан чиқади. Қишдан чиққан кўнғизлар ёввойи ўсимликлар гуллари билан қўшимча озиқланади. Уларнинг бундай озиқланиши донхўр организмда ёғ захирасини сақлашга ёрдам беради ва натижада уларнинг ҳаётчанлиги қишдан чиққандан сўнг то нҳхат гуллағунга қадар чўзилади.

Кўнғизлар нҳхат экинини қидириб 3 км масофагача учи боради. Улар нҳхат ўсимлигига гуллаётган даврда тушади. A.Larson (1938) маълумотида кўра нҳхат донхўри нҳхат гули чангчиси ва гултожиси билан озиқланади. Нҳхат донхўрини тухум қўйиш жараёни нҳхат экинининг гуллаш даври билан бир вақтда содир бўлади. Урғочи кўнғиз тухумларини нҳхатнинг ёш дуккакларига ўз танасидан чиқарган ва тез қотиб қоладиган суюқ томчи устига қўяди. Тухум қўйиш даври тахминан икки ҳафта давом этади. Битта урғочи кўнғиз тахминан 130 дан 730 тагача тухум қўяди. Эмбрионал ривожланиши 6-10 кун давом этади (Яхонтов, 1962).

Тухумдан чиққан личинкалар аввало дуккак пўстини кемириб уни тўқималари билан озиқланади, сўнгра нҳхат дони ичида киради. Улар ўз ривожланишида тўрт ёшни ўтайди. Личинка ёз охири ёки кузда нҳхат дони ичида ғумбакка айланади. Ғумбаклик даври 7-23 кунгача давом этади. Шу кузнинг ўзидаёқ ғумакдан вояга етган кўнғиз чиқади, лекин у баҳоргача нҳхат ичида ётаверади. Нҳхат донхўри совуққа анча чидамлилигини намоён қилади. Ёўза тунлами ҳаммахўр зараркунанда бўлиб у турли оилаларга кирадиган жуда кўп ёввойи ва маданий ўсимликлар билан озиқланади. Улардан яхши кўрадиганлари ёўза, маккажўхори, помидор, тамаки, каноп ва бошқалар бўлиб кейинги йилларда дуккакли дон экинларига, нҳхатга, горохга мошга ҳам жиддий зарар келтираётганлиги

сезилмоқда. Ғўза тунлами дуккали донлар ичида нўхатни хуш кўради.

Хулосалар. Қишлоқ хўжалик экинларининг ичида энг оқсилга бой ўсимлик ҳисобланган нўхат дон экинидан юқори ҳосил олиш шартларидан бири унинг зараркундаларига қарши самарали кураш олиб боришдан иборатдир.

Нўхат экинига кўплаб бўғимоёқлилар зарар етказиб шуларнинг ичида энг асосийлари донхўр қўнғизлардир. Ўзбекистон

шароитида асосан нўхат донхўри, ловия донхўри, тўрт доғли донхўр экинларга кучли зарар келтиради.

Баҳор фасли бошланиши билан ҳаво илишини назарда тутиб дон сақланаётган омборхонанинг қишги салқин ҳароратини имкон қадар сақлаб туриш ҳамда омбор маҳсулотларини донхўр қўнғизлардан сақлашда комплекс олдини олиш ва қирувчи кураш чораларини қўллаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Де Милло А.П. Шоврина Е.А. Влияние фаселевой зерновки на всхожесть семян фасоли и методы изучения. // Реф. жур. «Защита растений от вредителей и болезней». 1990 г. №7.
2. Доспехов В.И. Методика полевого опыта. М. Агропромиздат, 1985 г., стр. 56
3. Исаев М. Тўрт доғли донхўрнинг Ўзбекистонда тарқалиши. // Ўсимликларни зарарли организмлардан ҳимоя қилишнинг ўйғунлаштирилган усули ва атроф муҳит ҳимояси. - Тошкент. 1994 - 36-39 б
4. Муродов С.А., Ероменко О.В. Ҳашаротларнинг муҳим туркумларини аниқлаш. Тошкент, 1984. Б. 23
5. Ш.Т. Хўжаев, Э.А. Холмуродов. Энтомология, қишлоқ хўжалик экинларини ҳимоя қилиш ва агротоксикология асослари. Тошкент. - 2019

УЎТ: 638.2:631.528.1

ИПАК ҚУРТИ ЗОТЛАРИНИНГ ТЕХНОЛОГИК КЎРСАТКИЧЛАРИГА ТУРЛИ ТУТ НАВЛАРИНИ ТАЪСИРИ

Ғофурова Мафтуна Абдусаломовна,

Ипакчилик илмий-тадқиқот институти 1-босқич таянч докторанти.

Аннотация. Ушбу мақолада тутнинг янги навлига номзод 5 та селекцион номерлари: №1-11, №2-11, №3-11, №4-11, №5-11 ва қиёсловчи Тожикистон уругсиз нави барглари билан Ипакчи 1, Ипакчи 2, Ғўзал, Марварид тоза зотларимиз парвариши қилганда, технологик кўрсаткичларнинг ўзгариш даражаси аниқланган.

Аннотация. В данной статье приводятся результаты изучения уровня изменения технологических признаков тутового шелкопряда, таких пород как Ипакчи 1, Ипакчи 2, Гузал и Марварид, при выкормке листьями новых селекционных номеров шелкопряда №1-11, №2-11, №3-11, №4-11, №5-11. Контролем служил лист шелкопряда сорта Таджикская бесземная.

Annotation. In this article there are 5 selection numbers of mulberry candidates for the new variety: №1-11, №2-11, №3-11, №4-11, №5-11 and comparative Ipakchi 1, Ipakchi 2, Guzal, When our pearls are cared for by purebreds, the degree of change in technological performance is determined.

Калим сўзлар: тут дарахти, барг, ипак қурт зот, пилла, тухум, ипак.

Кириш. Республикамиз аҳолисининг турмуш тарзи яхшиланган сари уни табиий ипакдан тўқилган турли қийимларга бўлган эҳтиёжи ҳам ортиб бормоқда. Табиий ипакдан қимматли пишиқ газламалар тўқилиб, ундан авиация, космонавтика саноатида, табобатда, радиотехника ва айниқса ҳозирги кунда миллий гиламчилигимизни ривожлантиришда кенг фойдаланилади. Тармоқнинг экспорт салоҳиятини ошириш учун ишлаб чиқарилаётган ипак хом ашёсининг технологик хусусиятларини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш шарт. Бунинг учун энг аввало тут ипак қуртлари тоза зотлари ўраган пиллаларнинг маҳсулдорлиги ва технологик кўрсаткичларини юқори даражага олиб чиқиш талаб этилади.

Ипакчилик илмий-тадқиқот институтининг наслчилик, тутчилик лабораторияларида узок йиллар давомида тажрибалар олиб борилган.

Ипакчилик соҳасининг бир қанча олимлари [1, 2] тут ипак қуртининг ҳосилдорлигини оширишда навли тут дарахтларининг аҳамияти катта деб ҳисоблайдилар. Тут

ипак қуртларини катта ёшида шо-тут барглари билан боқилганда, пиллаларнинг ипакчанлиги ва технологик кўрсаткичлари яхшилангани кузатилган.

Тут ипак қуртининг маҳсулдорлиги ва репродуктив белгилари кўрсаткичларига озук микдори ва сифати тўғридан тўғри таъсир кўрсатади. Бошқа ҳашаротлардан фарқли ўлароқ ипак қурти монофаг бўлиб, фақат тут барглари билан озиқланади. Тут баргларидаги озук моддалар микдори тут нави ва уни парваришlash шароитларига боғлиқлиги аниқланган. Олимлар [3] томонидан тут навларининг озук моддалар бўйича 100 та қуртга берилган барг таркибидаги микдори (граммда) бир-биридан фарқ қилиши аниқланган. Тадқиқотчилар [4] озук микдори ва сифати, қурт боқишдаги гигротермик ҳолат ҳамда вилоятларнинг иқлим шароитлари албатта тут ипак қуртининг маҳсулдорлиги ва тухум микдорига сезиларли таъсир кўрсатишини аниқлаганлар.

Тадқиқот материали ва услубияти. 2020 йил баҳорги мавсумда Ипакчилик илмий-тадқиқот институтининг "Тут селекцияси ва агротехникаси лаборатория"си тажриба